

Ураимов Ш.

**САНЖЫРА (ГЕНЕОЛОГИЯ) КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨ
ПРОЦЕССИНДЕ КОШУМЧА ООЗЕКИ БУЛАК КАТАРЫ**

Ураимов Ш.

**САНЖЫРА (ГЕНЕОЛОГИЯ) КАК ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ УСТНЫЙ ИСТОЧНИК В
ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА**

Sh. Uraimov

**SANGIRA (GENEALOGY) AS AN ORAL SOURCE IN THE PROCESS OF STUDYING
THE HISTORY OF THE KYRGYZ PEOPLE**

УДК: 37/371

Эмгекте генеология илими жөнүндө кеңири маалымат берилет. Акыркы учурда бул багытта бир катар изилдөөлөр жүргөнү жана ага кызыгуулар күчөгөнү айтылат. Саясий, тарыхый кырдаалдын өзгөрүшүнөн улам постсоветтик мейкиндикте жашаган элдер өз генеологиясын изилдөөгө катуу бел байлагандыгынын негизги себептери ачып көргөзүлөт.

In the given work it is given materials concerning to problems genealogies. Recently in this area large-scale research works have been spent. In connection with change of a historical and political situation inhabitants of the post-Soviet territory had desires to study genealogies the ancestors.

Санжыра белгилүү бир деңгээлде энциклопедиялык мүнөзгө ээ: уруулук жана тарыхый окуялардан сырткары, аларда тигил же бул уруунун жашаган аймактары (географиялык аталыштары кошо), турмуш тиричилиги, адеп ахлагы, каада салттары, моралдык-этикалык жана укуктук нормалары, мифологиялары, оозеки элдик чыгармачылыгы, кыргыз элинин адабияты жөнүндө бай материалдар камтылган.

Санжыра өзүнүн типтери боюнча өтө түрдүүчө көрүнүш болуп саналат. Кээ бир санжыраларда уруулардын генеологиялык дарагы гана берилген, ал эми башкаларда тарыхый окуялар жана инсандарды баяндоо легендалар жана уламыштар аркылуу коштолот. Санжыранын ушул түрү тарыхчылар үчүн өтө баалуу болуп саналат.

Санжыранын канчалык деңгээлде чындыкка жакын экендиги жөнүндө сөз болгондо, алардын коллективдүү чыгармачылыктын жемиши экендигин эске алуубуз зарыл. Санжыранын тексти, генеология сыяктуу эле, акырындык менен түзүлгөн. Бир автор тарабынан башталган уруулардын тегин түзүү иши, экинчи автор тарабынан улантылып, кийинчерээк кийинкилер аны андан ары улантышкан.

Ар бир уруунун санжырасы бир канча муундар тарабынан жазылган, ошондуктан ал өтө чоң баалуулукка ээ, анткени ал ата бабалар жөнүндө, уруулардын байыркылыгын көргөзгөн маалыматтар жөнүндө, анын тарыхынын бай, кенендиги жөнүндө тастыктап турат. Санжыраны сактоочулар адат боюнча молдолор же уруунун кадыр барктуу аксакалдары эсептелишкен.

Санжыра жалпысынан тарыхый баяндамага жакыныраак болот, анткени анда уруулардын же элдердин тарыхы жалпысынан автордук түшүнүк менен байланышып, баалоого алынган. Санжыраны түзүүчүлөр уруулардын аттарын саноо менен бирге алар жөнүндө маалыматтардын кооздоп, өзүнчө бир адабий-көркөм формада беришкен, эгерде материал жетишпей калса кээде ойдон чыгарышып, фантазияга берилишкен. Ошентип, көптөгөн санжыраларда документалдуулук көркөмдүүлүк менен, факт жалган ойдон чыгаруучулук менен айкалышкан. Бул санжыралар белгилүү бир деңгээлде кыргыз урууларынын тарыхын көркөмдөштүрүү аркылуу чагылдырылышы катары караса болот.

Генеологиялык жыл санактарды – санжыраны изилдөө элдердин тарыхы жана этнографиясынын көптөгөн проблемаларын чечүүдө чоң мааниге ээ.

Генеология же санжыра – тарых илиминин эң байыркы жана өтө маанилүү маалыматтык тармагы болуп саналат. Ал уруулардын тарыхын, жеке инсандардын тегин, туугандык байланыштарын изилдейт.

Коммунисттик мезгилде генеология таптык түшүнүккө каршы келет деп изилдөөгө алынган эмес. Так ушул абал, академик Р.Г.Кузеевдин пикиринде «Россияны жана анын элдерин белгисиз жана элсиз социологиялык схемага айланткан, анда кландардын күрөшү, революциялар, формациялардын «мыйзам ченемдүү» алмашышы чыныгы жандуу тарыхты сүрүп чыгарган». XX кылымдын акыркы он жылдыгында гана генеология илим катары постсоветтик мейкиндикте кайрадан жандана баштады. Р.Г.Кузеевдин «Башкырлардын санжырасы» деген эмгегинин натыйжасында Орто Азия, Казакстан жана Чыгыш Сибирдеги түрк элдеринин генеологиялык уламыштарын изилдөөгө зор түрткү болду.

Түрк элдеринин арасында мындай чыгармалар араб термини «шежере», которгондо «дарак» дегенди түшүндүрөт. Көчмөн элдердин байыркы мифологиясында дарак ошол урууну, ал эми анын жалбырактары – ага кирген бөлүктөрдү чагылдырган. Уруулардын келип чыгуусу боюнча жыл санакты түзүү салты евразия тарыхынын эң байыркы мезгилине туура келет.

Өзүнүн тигил же бул урууга же урукка тиешелүү экенин билүү, адамдын инсандык идентификациясынын түзүлүү тизмегинде, ага эрек багытында өзүнүн ата тегин (жети атасын билүү),

андан ары өзүнүн уругун, кийин уруусун жана этникалык же улуттук келип чыгуусун билүүсү зарыл болгон.

Өзүнүн келип чыгуусун билүүгө кызыгуу мурдатан эле башталган. Уруулук түзүлүш мезгилинде оозеки чыгармаларда элдердин этногенези, ата бабалары жана алардын каармандыктары жөнүндө эстеликтер сакталган. Антикалык коомдо адамдардын келип чыгуусу же теги алардын социалдык статусун – анын эркиндигин же эркин эместигин, граждандык тең укуктуулугун аныктаган. Бул тамырларды билүү жана ата бабаларынын ишмердүүлүктөрү менен сыймыктануу моралдык гана мүнөзгө ээ болбой, социалдык мааниге да ээ болгон. Римдиктерде өздөрүнүн ата бабаларынын портреттерин жана скульптуралык чагылдырууларын жана уруулук тарыхы жазылган кагазды жазуу демонстрациялоо салты пайда болгон. Орто кылымдарда дворяндык келип чыгуусун тактоо менен байланышкан практикалык генеология өнүгүүгө ээ болгон.

Бул көрүнүштү философиялык жактан түшүндүрүнүн жолу да бар. Адамзаттын руханий маданиятынын бардык бөлүктөрүндөгү түбөлүк темалардын ичинен эң манилүүсү жашоо жана өлүм проблемасы эсептелинет. Бул проблеманын негизги аспектеринин бири өлбөстүккө умтулуу менен байланышкан, анда эртеби кеч адам бул маселенин борборунда калып калат. Ошентип, өлбөстүктүн бир түрү – кийинки муундардын гени деген түшүнүк көпчүлүк элдерге жакын келет. Адамдардын умтулууларынын эй бир күчтүү жагы катары өздөрүнүн балдарында, неберелеринде жана чеберелеринде өз умтулууларын сактап, өткөрүп берүүсү эсептелинет. Бул менен дене түзүлүшүндөгү белгилер гана эмес, үй бүлөлүк кесип же кол өнөрчүлүк менен байланышкан нравалык принциптерди мурастоо да байланышкан.

Генеологиялык аң сезим сөзсүз түрдө элдерди өздөрүн үй бүлөнүн гана эмес, ири социалдык жана этникалык жалпылыктын бир бөлүгү катары кабылдоого түрткү берген. Бүт калкты камтыган туугандык байланыштар, аң сезимдүү түрдө болгондуктан, демографиялык өңүттө алып караганда бир этникалык жалпылык, бир элге бириктирген.

Энциклопедиялар жана сөздүктөр генеологияны элдердин туугандык байланыштарын, уруулардын тарыхын, инсандардын тегин, генеологиялык дарактарды түзүүнү окуп үйрөнүүчү атайын тарыхый дисциплина катары аныкташат. Кеңири мааниде генеология – жалпы туугандык байланыштар жөнүндө илим. Тагыраак айтканда, ким кимден келип чыкты деген суроого жооп берет. Бул илимдин окуп үйрөнүү предмети элдерди байланыштырган мамилелер эле эмес, адамдардын өздөрү да киришет...¹

Падышалардын, өкүмдарлардын, мифологиялык каармандардын тегин аныктоо байыркы замандан бери эле келген (көбүнчө мындай маалыматтар

легендарлуу мүнөзгө ээ болгон), бирок бул көрүнүш орто кылымдарда өзгөчө мааниге ээ болгон, ал сословиялык (өзгөчө дворяндык) привилегияларды түзүүдө жана тактоодо өзгөчө мааниге ээ болгон. Бул болсо өз кезегинде өзгөчө генеологиялык маалыматтамалардын (генеологиялык дарак же таблица түрүндө) пайда болушуна алып келген, анда бүт мүчөлөрдүн негизги жана уруулардын жандаш бутактары, алардын никелик байланыштары көрсөтүлгөн.

Генеология менен байланышкан негизги түшүнүк – генеологиялык дарак (үй бүлөлүк дарак) эсептелинет. Ал туугандык байланыштарды дарак түрүндө схемалаштырылган абалда түшүндүрөт, анда дарактын тамыры уруунун башчысынан башталат, ал эми дарактын бутактары анын муундарынын түрдүү багыттары аталат. Генеологиялык дарак уруулардын келип чыгышы боюнча жогорку жана төмөнкү генеологиялык таблицасын жөнүндө түшүнүгүн да айтышат.

Азыркы учурда дүйнө жүзүндө тарыхый-генеологиялык маалыматтарды изилдөөгө, анны жайылтууга, таап чыгууга байланышкан архивдик ишмердүүлүктөргө, генеологиялык жолдомолорго жана маалыматтамаларга өтө чоң маани берилүүдө. Архивдер Чыгыш мамлекеттери жана элдеринин генеологиясы, көчүп келген элдердин тарыхы, колонисттер, туугандык байланыштар жана алардын ишмердүүлүктөрү боюнча маалыматтама жыйнактарын жарыялоодо. Аларда узак тарыхый аралыкта так булактарга таянып бир топ маалыматтар берилген. Документтерди жарыялоо, массалык сурамжылоолор боюнча анкеталык маалыматтарды жалпылоо, бир катар муундар аралыгында тигил же бул уруктун мүчөлөрүнүн катары, үй бүлөнүн тарыхы боюнча эскерүүлөр – мунун баары мурункунун социалдык эсине кайтууга жаны дем берет, массалык аң сезимдин тарыхыйлуулук деңгээлин жогорулатат.

Тигил же бул инсандын тегин, анын мүлктүк абалын, билимин, кызматтык ордун, изилденип жаткан адамдардын саясий жана коомдук ишмердүүлүктөрү жөнүндө кошумча маалыматтар менен байланыштырууда генеологиялык фактылар илимий чоң мааниге ээ боло баштайт. Сословиялык коомдук түзүлүштөрдө инсандардын төрөлүүсү, келип чыгуусу алардын коомдо артыкчылык орундарга ээ болуусун камсыз кылуусуна шарт түзгөн. Генеологиялык маалыматтарды дипломатиялык, маданий, диний-конфессионалдык жана экономикалык мамилелердин өнүгүшүндө колдонуу практикасы байыркы замандан бери эле келе жатат.

Генеологиянын негизинде белгилүү бир деңгээлде – адамдын туугандык жана социалдык өзүн-өзү идентификациялоосу жүрөт. Генеология – ачык тарыхый-антропологиялык мүнөз тиешелүү илим болуп саналат, анткени ал адамды, анын коомдогу ордун, туугандык байланыштарын, үй бүлөлөрдүн жана социалдык топтордун тарыхтарын окуп үйрөнөт.

Практикалык планда алып караганда генеологиянын негизги милдети тигил же бул үй бүлөнүн же инсандын тегин түрдүү тарыхый булактардан алын-

¹ Караңыз: Згурский Г.В. Словарь исторических терминов. М., 2008. 105-б.; Современный философский словарь. М., 1998. 186-187-б.

ган генеологиялык маалыматтардын негизинде түзүү.

«Тарыхка кайрылган илимий ой жүгүртүү өткөндөгү болгон окуяларды кантип болгондугун жана ал эмне себептен болгондугун эле сурабастан, ошол болгон окуяларды таанып билүү кандай мүнөздө жүрдү, тагыраак айтканда, тарых илим катары эмнени түшүндүрөт» – деген суроого да жигердүү жооп табууга аракет жасайт². Мындай шартта тарых илиминин кошумча бөлүгү болгон генеология илими анын бир топ актай барактарын тактоодо чоң көмөк көргөзө алат.

Кыргыз элинин көптөгөн маданий-тарыхый салттарынын арасында санжыра өзгөчө орунда турган. Бул проблема изилдөөчүлөр тарабынан сейрек каралган, иш жүзүндө ал кыргыз коомунун салттык институттарын окуп үйрөнүүдө эң ири теориялык мааниге ээ. Санжыраны жөнөкөй түшүндүргөндө үй бүлөнүн, уруктун, уруунун гана алкагында каралган тарых, анын келип чыгуусу катары каралат.. ошондуктан мындай тар түшүнүк санжырага аныктама берүүдө уруунун тегин изилдөө деп түшүндүрүлгөн. Эгерде санжыра чынында эле урук, уруунун тегин изилдеген болсо, анда башка маалыматтар жыл санап менен байланышып калмак. Ага карабай, санжыра түшүнүгүн «генеологиялык жыл санап» менен байланыштыруу туура болмок. Бул түшүнүктүн социалдык жана идеологиялык мааниси көргөзгөндөй туугандык системасы коомдун социалдык-саясий турмушунда маанилүү орунду ээлейт. Ошондуктан, революцияга чейинки окумуштуулар, негизинен орус изилдөөчүлөрү санжырага көңүл буруусу бекеринен болгон эмес. Алар өз изилдөөлөрүн кыргыздардын уруулук жана этникалык курамын, туугандык аристократиялык топторун, уруулук генеологиясын, алар менен байланышкан аңгемелерди, тарыхый уламыштарды кеңири колдонушкан.

Салттык кыргыз коомунун институттарын изилдөөдө санжыра маанилүү теориялык мааниге ээ. Оозеки тарыхый салттардын кыргыз этносунун курамынын генеологиясы жана анын социалдык-идеологиялык маанисинин ортосундагы байланыш көрүнүп турат.

Уруунун, уруктун жана жада калса бир элдин толук генеологиясын билген адамдар – санжырачылар обончулар жана акындар сыяктуу эле элдин сүймөнчүгүнө айланышкан. Кээ бир уруулардын туугандык байланыштарын аныктоо үчүн теги менен байланышкан генеологияларды жана уламыштарды айтышкан. Санжырада айтылган аңгемелер жана уламыштардын негизинде XVII–XVIII кылымдардагы кыргыздардын көчмөн жашоосундагы кээ бир окуялар жөнүндө, көчмөн кыргыз урууларынын жайгашуусу, коңшу элдер менен байланыштары, тышкы душмандар менен согуштары, уруулар аралык кагылышуулар жөнүндө

маалыматтарды алса болот.

Өзүнүн уруусунун генеологиясын билүү ар бир кыргыз элинин өкүлү үчүн милдет болуп саналган. Ошондуктан алар өз балдарын кичинесинен эле уруунун генеологиясын, ата бабаларынын тарыхын билүүгө үйрөтүшкөн.

Байыркы мезгилден баштап эле санжыранын негизги функциясы үйлөнүү же кудалашуу учурунда туугандык байланыштарын, жалпы душманга каршы биригүүдө, уруу башчысын аныктоодо чоң роль ойногон. Так ушул санжырада тарыхый уламыштар, ырлар, саясий жана маданий окуялар, тарыхый инсандардын ишмердүүлүктөрү, этнографиялык маалыматтар камтылган. Кыргыз санжырасы кыргыздардын легендарлуу ата бабасы болгон – Алаш (Алач, Алгач) - хандан башталат.

Санжыра салттык түрдө кыргыз элинин жашоосу жана анын баалуулуктар системасы менен тыгыз байланышкан жана сыйынуучулук, үй-бүлөлүк салттар, уруулук бийлик жана башкаруу, бирдиктүү этностун алкагында тарыхый тажырыйбаны сактап, өткөрүп берүү системасы менен шартталган. Алгач, Евразиянын көчмөн түрк элдеринин салттык ишенимдер системасы ошол уруулардын башчыларына сыйынуу менен байланышкан. Ал өз кезегинде салттык коомдогу тарыхый-генеологиялык билимдердин маанилүүлүгүн жогорулатууну шарттаган. Экинчи тараптан, кыргыз этносунун уруулук түзүлүшүнүн курамы, салттык коомдор сыяктуу эле, социалдык-саясий моделди түшүндүрөт. Кыргыз санжырасынын материалдары көптөгөн социалдык байланыштарды изилдөөгө мүмкүндүк берет. Көптөгөн элдик салттардын ичинен санжыра өзүнө көп кызыгууну пайда кылат. Санжыра – көп аспекттүү, полифункционалдуу жана синкреттүү көрүнүш. Элдик башка салттарга окшоп эле санжыра салттык коомдо институционалдык мааниге ээ. Анын эң жөнөкөй функциясы тиги же бул коомдун түзүлүшүн, социалдык өз ара карым-катнаштарды түрдүү социалдык өңүттө түшүндүрүү эсептелинет. Санжыранын уруулардын тегин, көчмөн элдердин уруулук түзүлүшүн уюштуруу системасын биринчилердине болуп Ч.Валиханов «Казактардын уруулук теги» аттуу эмгегинде жарыялаган. Ч.Валиханов белгилегендей, уруудагы бөлүштүрүү системасынын тартиби уруудагы адамдардын жашына жана күчүнө карата аныкталган. Ата бабалардын дене жагынан чың, күчтүү болуусу уруулук укукта чоң мааниге ээ болуп, ал чыныгы генеологиялык мааниде кабыл алынат³. Коомдун социалдык тепкичин кайсыл чөйрөдөн келип чыккандыгын жана ошол коомдун мүчөсүнүн ылайыктуу социалдык статусун жөнгө салууда санжыранын ролу чоң экендигин билүүгө болот. Санжыра, тарыхый салт катары эсептелгендиктен, коомдун этносоциалдык структурасын, саясий түзүлүшүн түшүндүргөн институционалдык

² Эрнст Трельч. Историзм и его проблемы. М.,1994. 669б.

³ Валиханов Ч.В. Избранные произведения. Алма-Ата, 1958. Кн.5. 148-б..

элементтерди өзүнө камтыйт.

Санжыранын эң маанилүү идеологиялык функциясы катары белгилүү бир династиялардын, элиталардын саясий үстөмдүгүн мыйзамдаштырууда турат. Ага мисал катары Чынгыз хандын династиясы эсептелинет, алар бийликти аскердин күчү менен гана эмес, идеологиялык мүнөздө чынгыз хандын келип чыгуусу, анын муундарынын байланышы сыяктуу тарых менен байланыштырышкан. Мындай шартта кээ бир изилдөөчүлөр белгилегендей, «санжыра – элдердин муундарынын келип чыгуу деңгээлинин санап берүү эмес, көчмөн коомдун бүт жашоосун жөнгө салуучу соционормативдик жөнгө салгыч катары эсептелинген. Анда үй-бүлөлүк никелик мамилелер, мурас укуктары, туугандык байланыштар ж.б.» камтылган.⁴ Социумдун мындай тарыхый-генеологиялык модели салттык коомдо социалдык жактан келип чыгуусу боюнча белгилүү бир ишмердүүлүк менен байланышкан. Ага мисал катары, уруу ичиндеги документтер уруу башчыларынын өздөрүнүн колу коюлган кагаздары жана мөөрлөрү аркылуу бекитилген. Санжыра салты бүт түрк элдерине мүнөздүү көрүнүш болгон.

Мисал катары, санжыранын көптөгөн түрк элдеринде, анын ичинде түркмөндөрдө сакталып калышы айтса болот. Алардын кээ бирлери оозеки түрүндө берилип келген, бирок көпчүлүгү өз учурунда жазылып алынган жана кол жазмалар атадан балага берилип, уруудагы кадыр барктуу жана белгилүү, көбүнчө уруу аксакалдары жөнүндө маалыматтар сакталып калган.

Казак элинин санжырасы казак урууларынын жана уруктарынын генеологиялык курамын, андан сырткары субэтникалык топтордун төрө жана кожолордун (Корасан, Баксайыс төрө), Сунак, Кале-

ген, Төлеңгит, Караша, Курама (Алаша, Катаган, Дүрмен-барлас, Баршылык, Маңгытай, Моңгалтай, Таракты, Ногайлы), Калпак, Кыргызели ж.б. генеологиясын өзүнө бириктирет. Казактардын этникалык курамы кызыктуу, анткени аларда түрк жана монгол уруу башчыларынын өкүлдөрү бар.⁵ Буга байланыштуу генеологиялык баяндама болгон – санжыра жаңы социалдык көрүнүштү түзө ала турган гана генеологиялык конструкцияларды түзүүгө багытталган. Мындан санжыранын идеологиялык функциясы келип чыгат. Алаш хандын аты, уруулардын жалпы тегинин башчысы катары болгондуктан, жалпы улуттардын бириктирүүгө мүмкүндүк берген.

Санжыра салтын изилдөөнүн натыйжасында биз анын элдин оозеки тарыхынын салты катары карасак болот. Санжыранын негизинде салттык коомдордо ошол салттарды алып жүрүүчүлөр тарабынан өзүнүн социомаданий, идеологиялык ишмердүүлүгүн санжыранын алкагында ишке ашырылган. Оозеки тарыхтын мындай салты – дүйнө элдеринин баарына таандык көрүнүш. Евразиянын көчмөн түрк элдеринин маданиятында оозеки тарых салтынын өзгөчөлүгү анын ата бабалардын тарыхый салттары менен байланышкандыгында турат. Ал санжыранын башка категориялары – тарыхый инсандар, этникалык аймактар, тарыхый убакытты сакралдуу кабыл алуу ж.б. сакралдаштыруу процессинде чагылдырылган. Функционалдык мамиледе оозеки тарых салты тарыхый өткөндү жана азыркыны кабыл алуу процессинде, адамдын этникалык жана социалдык өзүн-өзү таанытууда, маданий стереотиптерди, улуттук-маданий баалуулуктарды сактоодо жана өткөрүп берүүдө кызмат кылган, ал өз кезегинде идеологиялык мүнөздөгү максаттарга жооп берген.

⁴ Ошол эле.

⁵ Валиханов Ч.В. Аталг. чыг. Кн.2. 35-б.

Рецензент: д.пед.н., профессор Алиев Ш.